

Zamana uymayan müəllim, yaxud Cəfər əmi...

Cəfər Cəfərov universitet müəllimlərimdən biri idi. Bizə "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi"ndən dərs deyirdi. 5 il sonra diplom işimin də rəhbəri oldu.

Dostları, həmyaşdları, yaxınları üçün o, Cəfər idi, ədəbiyyat və teatr tarixi üçün Cəfər Cəfərov. Moskvadakı teatrşünas həmkarları ona Djafar Qaşumoviç deyirdilər, tələbələri, şöbəsinin işçiləri, gəncələr - Cəfər müəllim. Mənim üçün o, Cəfər əmi idi.

Çox vaxt fikir, sənət adamlarının taleyində bir zaman uyğunsuzluğu olur. Elə bil onlar taleyin hansısa, uğursuz şıltaqlığı ilə dünyaya vaxtından qabaq gəlirlər.

Və dünyadan vaxtından qabaq gedirlər. Odur ki, elə bil zamansızlıq, vaxtsızlıq boşluğunda ömür sürürlər. Cəfər Cəfərovun da baxtı belə gətirmişdi. Öz zamanı üçün, onun təfəkkürü, bədii zövqü, sənət anlayışı çox-çox qabağa getmişdi. İdraki gələcəyə yönəlmişdi. Amma bu gələcək gəlib çıxanda - o, artıq müəyyən dərəcədə ötənlərdə qalmış, geridə buraxılmış və hətta köhnəlmiş görünürdü. Cəfər Cəfərov Sovet ideologiyasının və estetik metodologiyasının çərçivəsində sənəti çox geniş baxışlarla gören adam idi, ona görə də dardüşüncəli, bəsit zövqlü adamlar tərəfindən hücumlara məruz

qalırdı. Amma elə bir vaxt gəldi ki, Sovet ideologiyası bədii meyarları özləri çox dar göründü.

Bəli, Cəfər Cəfərov tənqidçi vicdanına sadıq qalaraq o dövrdə yaranmış şeir, nəsr, pyes adı ilə sırınan örnəklər haqqında çox kəskin, bəzən istehzalı, kinayəli hökmlər verib və bununla da neçə-neçə adamı özünə düşmən edib. Amma tənqidçinin belə mövqeyi o dövr üçün kəskin, sərt, tünd görünürdü. İndi o cızma-qaralar haqqında heç o kəskin sözləri də demək olmaz. Çünki o yazılar yoxdur, unudulub gedib. Elə o illərdə dəfn olunublar. İndi onlar haqqında kəskin danışan da yoxdur. Çünki ümumiyyətlə danışan yoxdur. Cəfər Cəfərov zamanı qabaqlamışdı, amma indi zaman özü onu qabaqladı.

Ömrünün müxtəlif illərində tənqidlərə, təqiblərə, təzyiqlərə, təhdidlərə, təhqirlərə məruz qaldı. Amma Cəfərova qarşı ən şiddətli hücumlar kampaniyası 50-ci illərin ortalarında təşkil olundu. Mərkəzi Komitədə şöbə müdirliyindən daha aşağı vəzifəyə - mədəniyyət nazirinin müavini səviyyəsinə endirildi, sonra bu vəzifədən də azad edildi. Qəzetlərdə, iclaslarda onu müxtəlif səbəblərdən ittiham etməyə başladılar.

1954-cü ilin aprelində Azərbaycan Yazıçılarının II qurultayında əsas tənqid hədəfi Mikayıl Rəfil və Cəfər Cəfərov idi. Hər ikisi Qurultayda çıxış etmiş-

di. O qurultaya mən də getmişdim. Hər ikisinin çıxışı prezidiumun və salonun reaksiyası, iclasın ümumi abu-havası dəqiq yadımdadır. Amma daha dəqiq olması üçün Cəfərovun çıxışından bəzi yerləri stenogramdan götürürəm:

"Yoldaşlar, Qurultayın gedişində 3 gün ərzində, xüsusən dünən mənim ünvanıma kəskin, bəzən də dəhşətli tənqid söyləndi. Onu da deyim ki, təkcə bu Qurultayda deyil, bu qurultaydan əvvəl də keçən ilin axırlarında Yazıçılar İttifaqı Plenumunda və bir sıra başqa iclaslarda da bu cür kəskin və bəzən dəh-

şətli tənqid söylənirdi. Bu halda, bu tənqid haqqında mənim bircə dəfə, Yazıçılar İttifaqı Plenumunun II iclasında iştirak etdiyim zaman çıxış etmək imkanım oldu. Lakin bundan sonrakı tənqidlər mənim iştirakım olmadan baş vermişdir. İndi isə danışmaq üçün yeganə imkandır. Mən qismən olaraq ünvanıma deyilən tənqidlə kifayətlənəcəm".

Bu yerdə Səməd Vurğunun Cəfərova replika atması dəqiq yadımdadı. Bu, stenogramda qeyd olunub. Cəfərov rusca danışdığı üçün Səməd Vurğun da onun sözünü rusca kəsdi. Onların mükalimə-

si Azərbaycan dilinə tərcümədə stenoqramda əks olunub.

Cəfər Cəfərovun çıxışının ardına qayıdıram:

“Biz hamımız yüz faiz olmasa da, əksəriyyətimiz kor-koranə ona, yəni Mir Cəfər Bağirova tabe idik, onun sözünü qanun sayırdıq. Bəs buna Cəfərov nə etsin?! Məgər mən tək idim?”

Sonra Cəfərov ona verilən daha bir ittihamın üzərində dayandı, guya o, Azərbaycanda konfliktləşik nəzəriyyəsinin əsasını qoyub. O vaxt Sovet təbliğat maşınının ortalığa atdığı siyasi ittihamlardan biri də konfliktləşik nəzəriyyəsinin zərərli bir fikir olması idi. Cəfərovu həm də nihilist kimi damğalayırdılar. Cəfər Cəfərov deyirdi: “Konfliktləşik həyat yoxdur, deməli, konfliktləşik əsər də ola bilməz. Lakin mən soruşuram, tutalım, mən bu nəzəri baxışların əsasını qoymuşam, axı bunun nihilizmə nə dəxli var?! Kim deyə bilər ki, konfliktləşik nəzəriyyəsi nihilizmin təzahürüdür. Mən hələ onu demirəm ki, “Pravda” qəzetindəki məqalədə yazılıb ki, bu nəzəriyyənin bizdə kök salmasına dramaturqlar və tənqidçilər müqəssirdir. Bəs nə üçün Azərbaycanda Cəfərovun yaxasından yapışb konfliktləşik nəzəriyyəsi müəllifliyini onun boynuna qoyurlar?! Bu dəlil əsassızdır”.

Amma qurultayla Cəfər Cəfərovun məsələsi bitmir. 54-cü il iyunun 21-də Yazıçılar İttifaqında Cəfər Cəfərova həsr olunmuş iclas keçirildi. Bu iclasda Cəfərova verilən bir çox ittihamlardan hər növ nəticə çıxarıla bilərdi, ən təhlükəlisi - Bağirovun adamı olması, onun göstərişlərini qeydsiz-şərtsiz yerinə yetirməsi... (Görəsən, kimlər o illər Bağirova qarşı prinsipial mübarizə aparırmış?!)

Bir neçə il sonra Mir Cəfər Bağirovun əməllərini yoxlayan komissiya Cəfərovun Bağirovun suçlarına ortaq olması haqqında heç bir sənəd - fakt tapa bilmədi. Cəfər Cəfərov haqqında kitab yazmış teatrşünas Xatirə Quliyeva qeyd edir ki, bu iclasda:

“Cəfər Cəfərov sənətini qiymətləndirən, onu kəskin tənqidlərdən, iftira və təhqirlərdən müdafiə edənlər də vardı. Rəsul Rza bu yığıncağın çoxsaylı çıxış-

ları arasında yeganə adam idi ki, tənqidçinin nöqsanları ilə bərabər, onun ədəbiyyatımız, sənət tariximiz üçün gördüyü əhəmiyyətli işləri göstərir, onu düşmən hesab etmir. Cəfər Cəfərovun hal-hazırda məşğul olduğu mövzular və planlarından danışdı”.

Rəsul Rza kimi Sabit Rəhman, Əbülhəsən, Məmməd Rahim də tənqidçinin Yazıçılar İttifaqı sıralarında qalması, öz səhvlərini düzəltməsi üçün vaxt verilməsini təklif edirdilər. İclasdan qabaq Cəfərov Rəyasət Heyətinə məktubla müraciət etmişdi - xahiş edirəm ki, məni yaradıcılığımın ayırmayın... Çalısaram səhvlərimi düzəldim... - motivli məktubdan görünür ki, Qurultayda çıxışa nisbətən daha barışdırıcı, daha güzəştlidir. Qurultayda demək olar ki, heç bir ittihamı, səhvi boynuna almayan Cəfərov indi, səbəbkar mən özüməm - deyir, səhvlərini boynuna alır.

...Gəl boynuna almasın, görüm necə almır. Səkkiz ay işsizlik, ailənin ağır maddi vəziyyəti bir yana dursun, Yazıçılar İttifaqından, Partiyadan çıxarılmaq, bəlkə də həbs edilmək təhlükəsi (həbs olunmuş Bağirovun əlaltısı kimi) tamamilə real idi. Sovet əxlaq kodeksinin bir özəlliyi ondan ibarət idi ki, səhvlərini etiraf etməmək səhvlərin özündən də ağır qəbahət sayılırdı. Cəfərova bu da kömək eləmədi. Bütün ittihamları və çıxışları dinlədikdən sonra, sonda Cəfər Cəfərov danışır:

“Mən qısa danışacam, çünki əsas çıxışım verdiyim ərizədə ifadə edilib. Ərizəmin arxasında dururam və səhvlərimi boynuma alıram. Bəzi faktların təhrif olunması və mənim ayağıma yazılması məni əsəbləşdirdi. Məsələn, ədəbiyyat proqramı... Maarif naziri Mehdiyə bildirmişdi ki, dərslərinin azlığı ucbatından Sovet ədəbiyyatının ümumi icmalıyla kifayətlənməliyik. Amma indi elə çıxır ki, proqramdan yazıçılar mənim təkidimlə çıxarılıb. Mən bütün ittihamları qəbul edə bilmərəm. Bu, cəsarətsizlik olardı. Mən iri, əhəmiyyətli əsərləri inkar etməmişəm. Təşkilat məsələlərində çoxlu səhvlərim olub. Bütün məsuliyyəti ilə deyirəm ki, Bağirova heç bir

arayıb, məlumat verməmişəm. Onun qəbulunda olmuram, şəxsi söhbət eləməmişik, Bağirovu ancaq bürodə görmüşəm. Onunla şəxsi təmasım olmayıb. Bunu sübut etmək olar. İndi istintaq gedir. Prokuratura var. Hər şeyi müəyyənləşdirmək olar. Bağirov üçün heç bir məruzə yazmamışam, ona heç bir formullirovka verməmişəm. Az KP MK-nın 48-ci il qərarının hazırlanmasında iştirak etməmişəm. Xahiş edirəm, məni yaradıcılığımın ayırmayın. Əgər yazılarım çap olunmayacağına, özümə necə bəraət qazana bilərəm? Səkkiz aydır məni işdən çıxarıblar, qəzetlər haqqımda yazır. Adım çəkilməyən bir məqalə olmur. Məni işə götürürlər. Yaradıcılıq ömrümün böyük hissəsini cəbhədə, hərbi işdə keçirmişəm, sonralar da məsul işlər mənə mane olub. İndi inanıram ki, özümdə güc və cəsarət tapıb, səhvlərimi düzəldə bilərəm. Yoldaşların çıxışları mənə yaxşı dərslər oldu. İnanın ki, səmimi deyirəm. Düzəlməyimi imkan verilməsi üçün xahiş edirəm”.

Qərar belə olur, imkan verilsin ki, Cəfər Cəfərov bir daha öz ciddi səhvləri haqqında düşünsün, onları mühakimə etsin və qərarını yazılı surətdə Rəyasət Heyətinə çatdırsın. Bundan sonra Cəfər Cəfərovun Yazıçılar İttifaqı üzvlüyündə qalıb-qalmaması məsələsi həll olunsun. Cəfərovun yazılı izahatı iyunun 25-nə qədər verilməlidir.

Yəni 4 gün ərzində...

Sentyabrın 4-də isə “Ədəbiyyat” qəzetində belə bir məlumat çıxdı:

“Cəfər Cəfərov öz səhvlərini namus və vicdanla etiraf və islah etmək əvəzinə, Yazıçılar İttifaqının Rəyasət Heyətinə verdiyi ərizələrdə ikiüzlülük etmiş və Yazıçılar İttifaqını aldatmışdır. Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının Rəyasət Heyəti Cəfər Cəfərovu Yazıçılar İttifaqı sıralarından xaric etmişdir”.

Sağlığında Cəfər Cəfərov Yazıçılar İttifaqının üzvlüyünə bərpa olmadı. Doğrudur, neçə müddət mətbuat üzünə qapalı olandan sonra Şillərin hansısa yu-

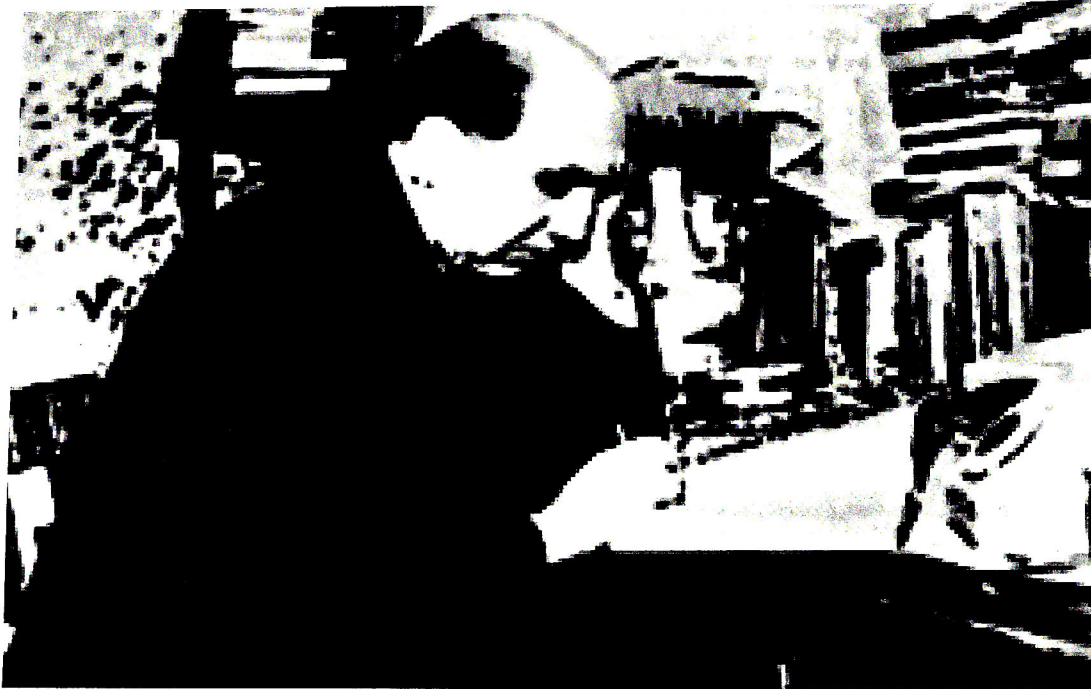
bileyinə yazdığı məqalə dərc olundu. Buna necə də sevindirici?! O özü də, mən də. Universitet müəllimi oldu, əvvəl namizədlik, sonra doktorluq dissertasiyası müdafiə etdi. Akademiyanın müxbir üzvü seçildi, Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda Teatr şöbəsinin müdiri işlədi. Yazıçılar İttifaqının üzvü olmaya-olmaya yazıçıların hansısa Qurultayında tənqid haqqında məruzə etdi. Deyirdi ki, Mirzə neçə dəfə təklif edib ki, ərizə yazım, məni Yazıçılar İttifaqı üzvlüyünə bərpa etsin. Onu da qeyd edim ki, 54-cü il iclasında Mirzə İbrahimov iştirak etməyib - o vaxt o, Ali Sovet Rəyasət Heyətinin sədri idi.

Mirzə İbrahimovun “Közəran ocaqlar” pyesi haqqında A.Səfərovun yüngülvari tənqidi məqaləsi çıxdı. Mirzə müəllim bunu Cəfərdən görmüşdü və incimişdi. O vaxt artıq Mərkəzi Komitənin katibi işləyən Cəfər Cəfərov - Mirzə daha İttifaqa qəbul məsələsinin üstünü vurmur. Onsuz da mən ərizə filan yazan deyiləm - dedi. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Qurultayında Mirzə İbrahimov Cəfəri tənqid elədi, - onun subyektiv iş metodu əvvəllər də mane olurdu, indi də mane olur - dedi. Amma Qurultayda Cəfər Cəfərov katib vəzifəsindən azad edildə Mirzə müəllim - mən bunu bilsəydim, belə çıxış eləməzdim, hər halda Cəfər yüksək mədəniyyətli ziyalıdır, belə adamın katib işləməsi müəyyən subyektivliklə olsa da, xeyirlidir - deyər peşmanlığını gizlətmirdi.

Gülrux Əlibəyova xatırlayır:

“Cəfər Cəfərovu ölüm ayağında gözü yaşlı gördüm. Yanına Mirzə müəllim gəlmişdi, üzr istəyirdi. Cəfər Cəfərov ağlayırdı - insan mərhəmətinə, insan xeyirxahlığına və alicənablığına hələ də laqeyd qala bilmərəm” deyirdi (G.Əlibəyli. “Düşünən dünyamız”).

Cəfər Cəfərovun Yazıçılar Birliyinə üzvlüyünü 88-ci ildə, mən bura rəhbər seçildəndən sonra bərpa etdik. Bəzən deyirlər ki, bunun nə əhəmiyyəti var. Cəfər Cəfərov da, Heydər Hüseynov da çoxdan ölüb

gediblər. Məncə, böyük əhəmiyyəti var, əvvəla ona görə ki, vaxtilə görülmüş haqsız bir iş ədalətli həllini tapır. İkincisi, müxtəlif soraq kitablarında, ensiklopediyalarda, bioqrafik kitablarda onlar Yazıçılar Birliyinin üzvü kimi təqdim olunur. Üçüncüsü də bu - yazıçılar ocağının kollektiv vicdanının təmizlənməsi, saflaşması üçün vacibdir.

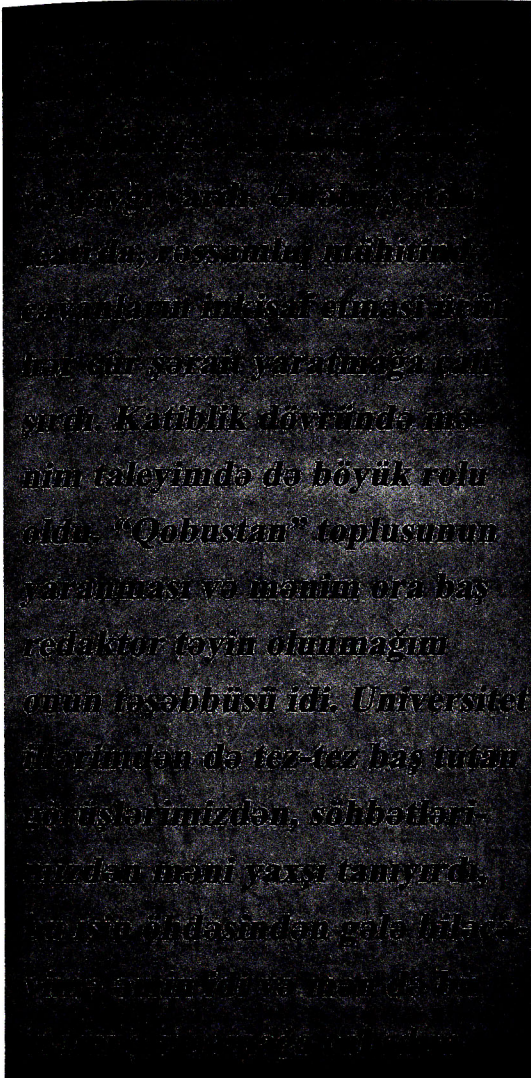
+++

60-cı illərin I yarısında Cəfərovun siyasi karyerasında yeni və gözlənilməz sıçrayış oldu. Şıxəli Qurbanovun qəfil faciəvi ölümündən sonra arada söhbət başlayır ki, Cəfəri katib seçəcəklər. Bundan əvvəllər də Buzovna bağına tez-tez yanına gedərdim. Görüşləri-

mizdən birində gördüm ki, əlində qələmlə bir kitab oxuyur, qeydlər edir.

Todor Pavlovun kitabıdır - çox tanınmış nəzəriyyəçidir, akademikdir - dedi. Özü də Bolqarıstan Kommunist Partiyasının MK-nın Siyasi Bürosunun üzvüdür.

Cəfərin belə bir kitabı bu cür diqqətlə oxumasına bir az təəccübləndim. Ənvərə danışanda güldü, yəqin Cəfər ideoloji katibliyə hazırlaşır - dedi. Onda bildim ki, belə bir söhbət varmış. Az sonra Cəfər doğrudan da katib seçildi. Bu xəbəri Göyçayda atamın qohumu, Qulu Məmmədovun evində eşitdik. Atamla Qaxdan qayıdırdıq. İman Mustafayev də bizimlə idi. İman müəllim - büronun indiki tərkibi ilə Cəfər çətin işləyə bilər - dedi. Bu sözlər də yadımda qaldı.

+++

Vəzifədən çıxarılandan sonra xeyli bədbinləşmişdi. - Həyatımda çox belə dönüşlər olub - deyirdi - qaldırıblar, endiriblər. Həmişə belə zərbələrdən sonra özümü toplamışam, yaradıcılıqla, elmlə məşğul olmuşam. Amma indi ovqatım tamam başqadır, heç nəyə həvəsim qalmayıb...

İşdən azad ediləndə kimse ona akademiya elmi katib vəzifəsinə təyin olunacağını vəd edib. Bu vəzifəni birçə şeyə görə istəyirmiş - xidməti maşına görə.

Cəfər əmiylə Zübeydə xanımın üç övladı olub. Birinci qızları Könül mənimlə yaşdı, ya məndən bir yaş kiçik imiş, uşaq ikən ölüb. Müharibədən sonra ikinci övladı - oğulları olub. Aran pəhləvan kimi sapsağlam bir oğlandı. Üçüncü övladları Ayaz isə şikəst doğulmuşdu. Oliqofren idi, danışa bilmirdi, özünü idarə edə bilmirdi, şüuru, baxışları sanki duman içində idi. Amma onu yaman çox istəyirdilər. Onun taleyi Cəfər əminin və Zübeydə xanımın ən ağır dərdi idi. Bu yaxınlarda Ayaz rəhmətə getdi. Cəfər əminin və Zübeydə xanımın vəfatından sonra uzun illər Ayazın hər əziyyətini, qayğısını fədakarlıqla Aran və onun xanımı çəkdi. Cəfər əmiyə xidməti maşın Ayazı tez-tez xəstəxanaya, həkimlərə aparmaq üçün lazım idi. O vaxt Mərkəzi Komitənin yanındakı evdə yaşayırdı. - Maşın olmasa, mən bu xəstə uşağı MK-nin qabağından taksiyə aparmalı olacam - deyirdi. Amma bu istəyi də həyata keçmədi. Nə yeni vəzifə, nə yeni maşın verdilər. Az sonra ağır, sağalmaz xəstəliyə düşər oldu. Xəstəliyindən bir az əvvəl Buzovna bağında yanına getmişdim. Cəfər əmi ürəyim qızan adamlardan idi. Odur ki, onunla antisovet söhbətlərimi də rahat edirdim. Həmişə, - bu fikirləri başından çıxar, hər halda bu ölkədə milyonlarla insan hər gün durub iş gedir, qurur, ya-

radır, bütün bunlar hədə, boş ola bilməzdi axı - deyirdi. Amma Buzovnadakı son görüşümüzdə ictimai ovqatı xeyli dəyişmişdi - elə bilirsen mən özüm şübhələrə qapılmıram?! - deyirdi. Söhbət Sovet İttifaqına aid şübhələrdən gedirdi. Və ömrünün bu çətin günlərində Cəfər Cəfərov Sovet cəmiyyətinə olan olan-qalan inamını da itirmişdi.

+ + +

Cəfər əmi Yazıçılar İttifaqından çıxarılıb işsiz qaldığı günlərin birində bizə gəlmişdi. Qarayla havaya çıxmışdım, burdan keçəndə dedim bir sizə dəyirəm. Atam - bəs Qara sənənlə bir yerə küçəyə çıxmaqdan qorxmur? - deyər soruşdu. Cəfər atamın zarafatına ciddi cavab verdi: Qara nədən qorxacaq, qılınc kimi talantı var. Zarafatı atam davam etdirdi: qorxmur ki, kosmopolitliyin üstünə çıxar... Bu səfər Cəfər əmi şaqqanaq çəkib təkrarsız gülüşü ilə güldü: - kosmopolitliyim bəyəm bit-birə zaddır ki, Qaranın üstünə çıxsın?

Atamla anam zarafatlarıyla Cəfəri ağır düşüncələrdən yayındırmaq istəyirdilər. Amma Cəfər əmi özü də zahirən necə ağır hisslər keçirdiyini heç cür bürüzə vermir. Əlləri paltosunun cibində şəhərin küçələrində zümzümə edə-edə dolayırdı. Guya heçnə vecinə deyildi. Küçələri dolanda iki-üç dostu ilə ünsiyyətdən başqa nə qalırdı ki, ona?! Hər yerdən çıxarılmışdı, daim qaynar işlərdə çalışan insan bekarçılığın əndişəsi içində idi. Otağına çəkilib yazı-pozuyla məşğul olmağa da görünür, hələ ki hazır deyildi. İnsan mexanizm deyil ki, bir düyməni basıb başqa bir həyat tərzinə keçsin, özgə bir yaşayış ritminə uyğunlaşsın.

Amma həmin gün Cəfər əminin Qarayevə aid işlətdiyi ifadə yaddaşıma həkk olundu... Heç nədən qorxmayan qılınc kimi talant - Qara Qarayev.

Qeyd: Esse yazıçının təxminən 30 ildən çoxdur ki, qələmə aldığı, zaman-zaman üzərində işlədiyi, bu günlərdə çapa hazırlanan “Keçən keçdi, olan oldu” anılar, düşüncələr romanından götürülmüş bir parçadır... Qeyd edək ki, həmin romanda yazıçının valideynləri Rəsul Rza və Nigar Rəfibəylinin, həmçinin, özünün taleyi vasitəsilə bütöv bir dövr təsvir edilib.